

РЕЦЕНЗІЯ

офіційного рецензента кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ Богдана Михайловича Янишина на дисертаційне дослідження Владислава Олександровича Мазура “Пенсійне забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Актуальність теми дослідження

Пенсійне забезпечення населення завжди привертає увагу не лише дослідників – фахівців соціального забезпечення, правознавців, істориків, соціологів, а й безпосередньо широкий загал громадськості, оскільки так чи інакше стосується кожного його члена. Водночас, поява саме *системи* пенсійного забезпечення на наших теренах є продуктом власне *довгого XIX століття*. Тому можемо погодитися з дисертантом у тому, що «звернення до історичної традиції у площині формування системи матеріальної соціальної підтримки окремих категорій населення у XIX – на початку XX ст., зокрема, до її окремого сектора у вигляді пенсійного забезпечення, дає змогу оцінити її наступність, зв’язок з економічними та соціальними структурами; виявити спільний ґрунт із європейськими системами або виключно індивідуальні риси; по-новому досягнути роль, місце і значення пенсійного забезпечення» (с. 18-19).

Слід також наголосити й на тій *stricto* науковій значущості, яку мають дослідження системи матеріальної підтримки різних груп населення українських земель у контексті активного, можна сказати вибухового, розвитку напрямку соціальної історії в сучасній українській історіографії. Як слушно зауважив автор дисертаційного дослідження, «вивчення та аналіз історичного спадку дає можливість скласти об’єктивне уявлення про роль та місце пенсійного забезпечення в системі соціального забезпечення українських земель імперського періоду» (с. 19).

Тому комплексний аналіз становлення, особливостей та механізмів функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської

імперії XIX – початку XX ст. є безперечно актуальним завданням для сучасних дослідників, а тема дисертаційного дослідження, обрана Владиславом Мазуром, є обґрунтованою і актуальною.

Наукова новизна та обґрунтованість результатів дослідження

Дисертант доволі ґрунтовно розкрив наукову новизну одержаних результатів, яка найперше полягає саме у **комплексному** вивченні основних етапів та механізмів формування системи соціальних виплат і пенсійного законодавства, особливостей їх функціонування в українських губерніях Російської імперії у визначений період, зокрема й тих, діяльність яких дотепер не була об'єктом наукової уваги. Зокрема він стверджує, що уперше в українській історіографії визначено й досліджено основні напрями та обсяги роботи державних інституцій, в обов'язки яких входила виплата та контроль пенсійних соціальних виплат, здійснено об'єктивний аналіз ефективності діяльності відповідних державних органів та емеритальних кас із забезпечення пенсійних виплат окремим категоріям населення українських губерній, проаналізовано основні тенденції та особливості щодо соціальних пенсійних виплат місцевим чиновникам, військовослужбовцям, педагогам і службовцям навчальних округів (с 23-24).

Структура і зміст дисертації

Мету свого дослідження дисертант вбачає у тому, щоб «зважаючи на попередні здобутки в історіографії, на основі аналізу широкого кола історичних джерел, сучасної методології дослідити становлення, особливості та механізми функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст.» (с.22). Для успішного досягнення мети він визначив низку завдань, а саме проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення, охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел, випрацювати методологічну модель для вивчення історії пенсійного забезпечення, визначити та проаналізувати нормативно-правове регулювання пенсійного забезпечення наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., а також виокремити та

охарактеризувати спроби реформування й оптимізації пенсійних виплат у другій половині XIX – на початку XX ст., розкрити особливості створення та діяльності, визначити роль і місце земських та міських емеритальних/пенсійних кас у системі пенсійного забезпечення українських територій, вивчити специфіку формування системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст., дослідити пенсійне забезпечення педагогів, місцевих чиновників та військовослужбовців в українських губерніях Російської імперії.

Цілком згідно із визначеними автором завданнями корелюється концепція й структура дисертаційної праці, що складається зі вступу, трьох розділів, поділених за проблемно-хронологічним принципом та висновками. Вона дозволила В. Мазуру достатньо повно розкрити особливості функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Здобувачем визначені об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та географічні межі. Щоправда, зазначаючи нижньою межею 1802 рік, автор надалі зазвичай не обмежує себе цим роком (зокрема зазначає, що «в окремих випадках нижня хронологічна межа посунута до середини XVIII ст., адже зародження пенсійної соціальної підтримки ми виводимо не пізніше 1764 р.» та ін.).

Відповідно, за хронологічним принципом автор систематизував наявну історіографію проблеми, виокремивши три етапи у її розвитку. В. Мазур подекуди намагається критично підійти до праць дослідників, а загалом у історіографічному огляді проблеми автор демонструє знання літератури та авторів, охоплює усю широту проблемного поля зазначених праць. Він цілком слушно зауважує, що «переважно у працях зарубіжних та українських науковців представлені результати дослідження нормативно-правового забезпечення виплати пенсій. Більшість праць становлять собою історично-правові дослідження розвитку системи пенсійного забезпечення Російської імперії» (с. 60).

Зрештою, можемо безсумнівно погодитися з автором у тому, що досі «відсутні спеціальні комплексні дослідження історії розвитку пенсійного

забезпечення на території українських губерній Російської імперії у XIX – на початку XX ст.».

Варто звернути увагу на залучення В. Мазуром для написання праці широкої джерельної бази, основні структурні елементи якої виокремлені ним у першому розділі дисертації, а саме закони Російської імперії, постанови та розпорядження органів влади губерній, документи кас взаємодопомоги, матеріали муніципалітетів, статистичні матеріали, звернення, клопотання про призначення пенсій або перегляд умов чи розмірів попередньо визначених пенсійних виплат, публікації періодичних видань, мемуари та спогади чиновників, які мали досвід роботи в установах, що були пов'язані із нарахуванням та виплатою пенсій.

При обґрунтуванні теоретико-методологічних засад дослідження дисертант слушно наголошує, що «обрана тема наукового пошуку вимагає використання міждисциплінарного підходу для вибору методичного інструментарію дослідження. Такий підхід необхідний для всебічного аналізу політичних, економічних, соціальних чинників, які впливали на розвиток системи пенсійного забезпечення із визначенням причин її переходу від однорівневої до багаторівневої. Міждисциплінарний підхід залишається важливим засобом аналізу суспільного середовища, яке формувало ставлення до наявної системи пенсійного забезпечення, а також впливу такого ставлення на модернізацію виплати пенсій» (с. 61).

У другому розділі дисертаційного дослідження автор розкриває законодавчі основи розвитку пенсійного забезпечення у Російській імперії, а саме нормативно-правове регулювання пенсійного забезпечення упродовж XVIII ст. – у першій половині XIX ст., спроби реформування і оптимізації виплат у другій половині XIX – на початку XX ст., створення і діяльність відомчих емеритальних/пенсійних кас, формування системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст.

Підсумовуючи, дисертант виокремлює низку періодів у розвитку пенсійного законодавства Російської імперії. Як зазначає В. Мазур, на початку XIX ст. «виникла нагальна потреба у єдиному кодифікованому нормативно-правовому

акті, яким і став «Загальний статут про пенсії та одноразові виплати» (1827 р.), започаткувавши новий етап формування пенсійного законодавства та його впровадження в українських губерніях Російської імперії». Наступним етапом розвитку пенсійного законодавства він виділяє 1894–1905 роки, як «період законодавчого затвердження обов'язкового державного пенсійного забезпечення певних категорій, зокрема для підданих, що досягли пенсійного віку та мали відповідний трудовий стаж, непрацездатних підданих та членів їхньої родини, у випадку втрати родинною годувальника». 1905–1914 рр., на думку дисертанта, це період подальшого розвитку пенсійного законодавства та змін у механізмах нарахування пенсій, обумовлений модернізаційними процесами початку ХХ ст. та необхідністю оптимізації зростання пенсійних витрат. Щоправда, у цьому контексті додаткової аргументації потребує визначення 1914 року верхньою межею, оскільки сам автор неодноразово наголошує на 1917 році як певній вісі у розвитку системи пенсійного забезпечення (як у Вступі, так і по тексту самого дослідження).

У третьому розділі своєї праці В. Мазур зосередився на розгляді функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії. Він, зокрема, аналізує особливості пенсійних виплат місцевим чиновникам та військовослужбовцям, педагогам і службовцям навчальних округів, діяльність земських та міських емеритальних/пенсійних кас. На думку дисертанта, їх специфіка обумовлювалася низкою чинників, зокрема: особливостями суспільно-політичної ситуації в регіоні (особливостями проведення комплексу реформ 60-90-х рр. ХІХ ст.; наростаючими національно-визвольними рухами (українським та польським), утвердженням певної моделі парламентаризму після революції 1905-1907 рр., зростаючою роллю засобів масової інформації, зокрема періодичних видань), воєнно-стратегічним значенням регіону (прикордонне розташування, масштабність території), соціально-економічним розвитком (будівництво лікарень, розвиток заводів і фабрик та зростання кількості найманих працівників, відсутність правового врегулювання їх матеріального та фінансового забезпечення), подальшим формуванням системи

місцевого самоврядування і необхідністю правового врегулювання їх взаємодії з центральними імперськими органами влади; наявними фінансовими ресурсами (розміри пенсій чиновникам безпосередньо залежали від розмірів їх окладів).

Підсумовуючи, В. Мазур стверджує, що на початок ХХ ст. в українських губерніях Російської імперії відбулася певна уніфікація системи пенсійних виплат та механізмів її нарахування різним категоріям чиновників, службовців і відповідно склалася трирівнева пенсійна система (державна (пенсії військовим та іншим окремим категоріям осіб); емеритальна; накопичувальна) та сформувалися два підходи до пенсійного забезпечення: розподільчий (емеритальні каси); накопичувальний (пенсійні каси страхового типу); останній фінансувався за рахунок: обов'язкових внесків (відрахування) учасників; внесків з державного бюджету; прибутків з капіталу та майна каси; добровільних пожертв; випадкових надходжень (с. 208).

Висновки, зроблені В. Мазуром на основі аналізу й розгляду значного масиву історіографічних джерел, опублікованих матеріалів та архівних документів є достатньо ґрунтовні та аргументовані. Вони логічно впливають із загального викладу матеріалу в основній частині роботи, однак і не повторюють механічно раніше зроблені висновки до кожного з розділів, а дійсно є окремою самостійною частиною дисертаційного дослідження.

Повнота наукових положень дослідження в дисертації та публікаціях

У дисертації В. Магура у логічній послідовності розкрито сформульовані у вступі положення, реалізовано поставлену мету й завдання дослідження.

Основні положення і результати дисертації пройшли достатню апробацію на низці всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, відображені в 7 статтях (2 з яких – у виданнях, включених до переліку наукових видань України зі спеціальності 07.00.01 – «Історія України», одна – у виданні, включених до переліку наукових видань України зі спеціальності 07.00.01 – «Історія України» з присвоєнням категорії «А» та індексованому в базі даних Web of Science Core Collection.).

Основні положення й висновки дисертації обговорено та рекомендовано до захисту на засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

Практичне значення наукових результатів дисертації

Практичне значення роботи полягає у тому, що опрацьований фактичний матеріал і зроблені спостереження та основні висновки можуть бути використані для підготовки лекційних курсів із історії та історіографії України, історії повсякденності, соціальної історії, права у закладах вищої освіти. Результати дисертації додатково можуть бути використані під час складання навчально-методичних посібників, а великий обсяг матеріалу може стати в нагоді під час формування бібліографічних покажчиків з історії соціальної фінансової підтримки населення на українських теренах. Матеріали дисертаційного дослідження можуть знадобитися в сучасних умовах реформи пенсійної сфери на місцях, бути залучені в процесі професійної підготовки правників у сфері соціального права.

Відомості про дотримання академічної доброчесності

Ознайомившись із науковими публікаціями та дисертацією В. Мазура, слід відзначити відсутність порушень академічної доброчесності.

Зауваження до дисертації

Не применшуючи згаданих позитивних сторін роботи, варто зробити кілька зауважень та побажань дисертантові (крім уже зазначених вище), для врахування їх у майбутній роботі по цій темі.

1. Як уже зазначалося вище, загалом добротро проведений аналіз історіографії часом перетворюється на звичайний огляд основних публікацій. В. Мазуру бажано не лише згадати авторів робіт та окремі їхні тези, а виокремити проблемні моменти, основні дискусії. У дисертаційних працях на сьогодні слід більш активно використовувати аналіз історіографії за ключовими проблемами, відходячи від анотаційності у викладі матеріалу. Також слід уникати надміру загальних фраз, на зразок «у переважній більшості науковці зосереджують свою увагу на вивченні процесу становлення системи пенсійного забезпечення та

формуванні її механізму у контексті дослідження історії певних держав або сформованих систем пенсійного забезпечення, характерних для типу державного устрою або форми державного правління» (с.28). Викликає сумнів необхідність цитування В. Леніна при дослідженні пенсійного забезпечення населення українських губерній Російської імперії (с.138).

2. Більшій конкретики вимагає розкриття кожного з методів у написанні дисертаційної роботи. Зокрема, не зовсім зрозуміло, яким чином «компаративний аналіз наукового доробку з обраної теми дослідження дозволяє стверджувати, що вона привернула увагу і дослідників радянського періоду» (с.32). Так само, не варто пояснювати ідеологічними підходами «відсутність порівняння стану справ у сфері пенсійного забезпечення у Російській імперії та у Радянському Союзі» у працях радянських дослідників. Одним з недоліків дисертації В. Мазура є неопрацьованість категоріально-понятійного апарату дослідження. У «Вступі» слід було чіткіше зазначити своє розуміння основних термінів і понять категоріального апарату дисертації.

3. Як уже зазначалося вище, хронологічні межі дисертаційної роботи вимагають додаткової аргументації, оскільки сам автор фактично нижню межу визначає другою половиною XVIII ст., натомість у запропонованій періодизації процесу законодавчого регулювання пенсійних виплат зупиняється на 1914 році. Натомість у Вступі формально хронологічні межі визначено 1802 – 1917 рр.

4. У тексті трапляються орфографічні і граматичні помилки, стилістичні неточності (с.36, 70 та ін.), надто глибокі історичні екскурси або ж відступи, не пов'язані з темою роботи (с.155, 168-172 та ін.). Є ряд зауважень більш формального характеру щодо недостатньо проведеної роботи з текстом дисертації. Низка тверджень та висловів потребують науково-редакційної правки: «створення єдиної уніфікованої сітки пенсійних виплат в межах українських губерній Російської імперії, потребує спільних зусиль істориків» (с.4) та ін.

Втім, вказані недоліки та зауваження не применшують зазначених позитивних сторін поданої до захисту роботи, а навпаки – викликають побажання продовжувати дослідження у визначеному напрямі.

Висновок щодо відповідності дисертації нормам

Вважаю, що дисертація Владислава Олександровича Мазура “Пенсійне забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку”, подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» за своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною та практичним значенням відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки № 40 від 12 січня 2017 року та вимогам затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» № 44 від 12 січня 2022 року, а її автор Мазур Владислав Олександрович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» з галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний рецензент:

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України НАН України

 Богдан ЯНИШИН

